

Ómirbektiń bir kózi soqır bolıptı. Bir kúnleri qaladan qaytıp kiyatırıp, ıssıǵa shıdamay shóllepiti. Suw iship shıǵayın dep bir baydıń úyine kırıpti. Kırıp barsa, tórde bir kelinshek, eki qız sharıq iyirip otır eken. Ómirbek esik betinde otırıptı. Kelinshek ornınan turıp, Ómirbektiń bir kózi soqır ekenin kórip:

- Ata, biziń atam qalaǵa bir kózi soqır ógiz alıp ketip edi, satqan-satpaǵanın bildińiz be? – depiti Ómirbekti ermeklep.

Sonda Ómirbek:

- Aqırbazar bir barganımda bir kisi bir kózi soqır ógizdi bir qashar, eki baspaqqa bermey turıp edi,- depiti.

Kelinshek sózden utılıp, Ómirbekke sháay qaynatıp beripti.

Demek, júyeli sózler sıyaqlı laplarda da házir improvizatorlıq penen jeńil kúlki boladı. Sonda, lap sózlerdiń tiykarǵı janrlıq ózgesheliginiń biri ondaǵı aytılıp atırǵan adamlar, janlı-jansız nárseler, túrli qubılıs hám waqıyalar haqıyqatlıqtan qashıqlıǵında kórinedi.

Laplar lapgóyler tárepinen improvizaciyalıq usıllar arqalı dóretilip, xalqımızdıń mádeniy turmısında túrli hádiyseler haqqında giperbolalıq asıra súwretlewler arqalı dóretilip kelingен. Hárqanday aytılgan lap sóz júyeli tiykarǵa iye boladı. Sonlıqtan da laplarda turmıslıq faktorlar menen bayıtılǵanlıǵı, kólemi, syujet-kompoziciyası, ideya-tematikası, dóretiliw hám atqarılıwı, improvizaciyalıq dástúri boyınsha júyeli sózlerge jaqın keledi [3:58]. Laplardıń qaharmanları ápiwayı puqaralar, turmıslıq predmetler, hádiyseler, belgili bir waqıyalar yamasa zatlar

hám t.b. janlı-jansız buyımlar bolıp tabıladı. Onda waqıyalar bastan-ayaq lap túrinde súwretlenedi.

Esitkendi jalıqtırmaıtıǵın laplar xalıqlıq ápiwayı til menen, ápiwayı sózler menen aytılıp, onıń mazmunı insandı oylawǵa, pikirlewge iytermeleydi. Átiraptaǵı dúnyanıń haqıyqatlıqların anlawǵa baǵdarlaydı. Xalıq bar jerde usınday sóz óneri háreket etip bayıp baradı. Búgingi kúni el ishinde laplardıń da zamanagóy turmısqa maslastırılǵan halda payda bolǵan túrleri ushırasadı.

Lap janrı hám onıń atqarılıwshıları bolǵan lapgóylerdiń maqseti adamlarǵa oy salıw, durıs pikirlewdiń áhmiyetin dálillew, dógerindegi bolıp atırǵan waqıyalarǵa isenim tuyǵılarınń bekkemleniwdi támiyinlew bolıp tabıladı. Olar tutası menen giperbolizmge, fantaziyaǵa oǵada bay boladı. Laplar tásirinde haqıyqatlıqtıń qádır-qımbatı bahalanadı. Laplar baspasóz betlerinde az da bolsa járiyalanıp kiyatırса da, arnawlı túrde járiyalanbaǵan. Házirgi ádebiy proceste, kórkem-estetikalıq muzıkalı shou, teatrlastırılǵan yumorlıq-satiralıq (intermediya, saxnalıq kórinis, «Sawǵa», «Quwnaqlar hám ziyrekler» show baǵdarlamalarında) saxnalastırılǵan shıǵarmalarda, sonıń menen birge geypara jaǵdaylarda bunday lap sózlerdi jol jónekey avtobuslarda, otırısparlarda, toy-merekelerde esitip, tınlap hám kórip júrmiz.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq folklorınıń ájayıp úlgeriniń biri bolǵan laplardı xalıq arasınan jıynap, hár tárepleme úyreniw folklorınan ilimindegi áhmiyetli máselelerden esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Paxratdinov Yu. Ómirbek laqqı hám yumor satıra máselesine. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1990.
2. Maqsetov Q., Tájimuratov Á. «Qaraqalpaq folklorı», -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1979.
3. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri. -Nókis: «Bilim», 1996, 136-137-b.
4. Paxratdinov Á., Allambergenov K. «Qaraqalpaq ádebiyatınıń saǵaları», /«Erkin Qaraqalpaqstan», 13-yanvar 2009, №6 (18688).
5. Ruzimbetov S., Ruwzimbetov H. Folklor atamaları qısqaça luǵati. –Urganch: «UrDU», 2007.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада қарақалпақ фольклорда о’rganishni kutayotgan asosiy janrlardan biri loflar haqida keng tarzda ilmiy fikrlar bildirilgan. Shuningdek, folkloridagi lof janrining badiiy xususiyatlari ilmiy-nazariy asosda maxsus tarzda o’rganib chiqildi.

РЕЗЮМЕ. В статье представлен широкий спектр научных мнений о лапах — одном из основных жанров каракалпакского фольклора, требующем изучения. Также на специальной научно-теоретической основе изучались художественные особенности жанра сказки.

SUMMARY. The article presents a wide range of scientific opinions on paws, one of the main genres of Karakalpak folklore that requires study. Also, on a special scientific and theoretical basis, the artistic features of the fairy tale genre were studied.

ӨТЕШ ДӨРЕТИЎШИЛИГИНДЕ ШАЙЫРЛАР ОБРАЗИНЫҢ ЖАСАЛЫҒЫ

Б.А.Давлетов – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: шеър, образ, жанр, маҳорат, эстетик идеал, шоир, услуб, таъриф, талант.

Ключевые слова: песня, образ, жанр, мастерство, эстетический идеал, поэт, стиль, определение, талант,

Key words: poem, image, genre, skill, aesthetic ideal, poet, style, definition, talent.

Кирисиў. Хәр қандай әдебий шығармада орайлық орында көркем образ сүўретленеди. Себеби көркем әдебиятта жазыўшы яки шайырдың көзқарасы, ўақыяны аңлаўы, эстетикалық идеалы сыяқлы бир қатар категорияларды олардың дөреткен образлары арқалы көз алдымызға келтириўимиз мүмкин.

Әдебиятлар анализи хэм методология. «Образ» деп инсанлардың ишки хэм сыртқы дүньясын, ўақыя-хәдийселердин, өсимлик хэм жәниўарлардың, тәбият көринислериниң улыўмаластырып хэм конкертлести-

рип сүўретленген, белгили идеялық эстетикалық ўазыпаны орынлайтуғын картинасына айтылады» [1:42]. «Көркем образ дегенде, барлықтың дөретиўши көзи менен көрилген хэм идеал тийкарында дөретиўшилиқ пенен қайта исленген көринис тәрийплениди» [2:43]. «Образдың эстетикалық мәниси сонда, онда инсан идеалының анық көринис сәўленеди» [3:46].

Изертлеўдин жүзеге келиўинде көркем-эстетикалық, биографиялық талқы методларынан пайдаланылды.

Талқылаулар хэм нәтижелер.

Өтеш дөретиўшилигинде көркем образ жаратыўдың ең жақсы үлгилери көзге тасланады. Әсиресе, өз қосықларында Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ сыяқлы өзнен алдын жасаған хэм өзи менен заманлас болған шайырлар образын дөретиўи оннан айрықша шеберликти талап етеди. Шайырдың «Өтти дүньядан». «Бердақ бақсыға жуўап» қосықларында шайыр өзи жасаған дәўирдеги қарақалпақ халқының тарийхы хэм жәмийетлик турмысын терең сәўлелендирген. Илимпаз А.Каримов Өтештиң бул қосықларын «...көлеми жағынан поэмаға жақын шығармалар» қатарына киргизеди» [5:8].

Өтеш шайырдың «Өтти дүньядан» қосығы жети бөлимнен турады. Қосықтың екінши бөлимінде Жийен, төртинши бөлимінде Күнхожа, бесинши бөлимінде Әжинияз, алтыншы бөлимінде Бердақ шайырлар туўралы кең түрде мағлыўматлар бериледи.

Қосықтың биринши бөлимінде, қарақалпақ халқының ноғайлы хэм Түркистаннан көшиў дәўириндеги тарийхы, усы дәўирлер ҳаққынла шежирелерди үйренгенлигин хэм сол арқалы тарийхый мағлыўматлар келтирип отырғанлығын баянлайды. Мысалы:

Қарақалпақ өз журтынан бүлгенде,
Харып-шаршап жолда бираз өлгенде,
Едилден айланып еңиреп бүлгенде,
Түркистанда бабам өтти дүньядан.

Оны Өтеш шежиреден көрмишлер,

Соның аз-кем пирин айтып бермишлер... [4:92].

Қосықтың екінши бөлими Жийен жыраў ҳаққында баҳалы мағлыўматлар береді.

«Жийен бабам сол заманда ер болды...» [5:84], – деп басланған қатарынан биз, Өтеш шайырдың Жийен жыраўдың ақлығы екенлигин аңлаймыз. Бул ҳаққында илимпаз А.Пирназаров былай жазады: «Бабам» деген сөз, әкесиниң әкесин аңлатады. Сонда Жийен Алшынбайдың әкеси болып есапланады. Ал, Алшынбай Өтештиң әкеси» [6:110]. Өтеш шайыр Жийен бабасын төмендегише тәрийплейди:

Қобыз бенен хэм дуўтарды ол шерткен,
Сөзи менен душпанларды кул еткен,
Айтқан сөзи адамзатты ериткен,
Қарақалпақта Жийен өтти дүньядан. [5:84-85].

Ямаса:

Сөзге келсе жоқ жеринен таўдырып,
Көпти өзине алар еди аўдарып,
Едигени айтса күнлер жаўдырып,
Қарақалпақта Жийен өтти дүньядан. [5:85].

Бунда Жийенниң өз дәўиринде көркем сөзде хэм саз шертиўде шешенлиги хэм шеберлиги, «Алпамыс», «Едиге», «Қоблан» сыяқлы дәстанларды жырағанда халықты өзине қарата алатуғын талант ийеси болғанлығы, хәттеки, шешенликте Жийеншенден өтетуғынлығы образлы түрде тәрийплеп көрсетиледи. Мысалы:

Тилге келсе Жийеншенден өтирди,
Душпан емес достың кеўлин питирди... [5:85].

Мийнеткеш халықтың муңын муңлап, жырын жырағанлығы, хадал мийнет етиў халықтың алдындағы азаматлық парыз екенлиги айрықша жыранған. Мысалы:

Қарсы болды патшаларға қайтпастан,
Айрылған соң ата мекен қоныстан... [5:85].

Жийенниң неше жаста қайтыс болғанлығы жөнинде де анық мағлыўмат келтирип өтеди:

Өлди Жийен елиўде төрт жасында,
Әрман менен бабам өтти дүньядан [5:86].

Қосықтың Күнхожаға арналған бөлимінде, Өтеш Күнхожаның шайыршылықта кеңнен танылған, түр-түси, сын-сымбатын, өзи менен тиллескенін, жетпис жетиге келгенде қайтыс болғанлығын сөз етеди. Мысалы:

Күнхожаны бурын көрдим досларым,
Сонда мениң сорап еди жасларым,
Өлди деди қатты мениң басларым,
Әрман менен Күнхожа өтти дүньядан.

Мен көргенде буўрыл еди сақалы... [5:88].

Мақтымқулының устаз тутқан Күнхожаның өзи де көпшилик шайырларға устаз болғанлығын еске алып, өз заманын реал жыраған реалист шайыр екенлигин атап өтеди.

Әжинияздың зийрек, билимли, илимли, талантлы шайыр болғанлығын, Күнхожаның изин басқан көркем сөз зергери екенлигин төмендегише тәрийплейди:

Буның кейнин басқан Әжинияз болды,
Отырған жеринде улама толды,
Қазақ, қарақалпақта мереке қылды,
Өзбекке хэм бирдей өтти дүньядан. [5:88-89].

Қосықта Әжинияздың тек қарақалпақ халқы арасында ғана емес, туўысқан өзбек, қазақ халықтары арасында да кең танылғанлығын атап қорсеткен.

Бердақ шайырға арналған бөлими алдыңғы бөлимлерге қарағанда көлемли жазылған. Өзиниң заманласы болған Бердақ шайырды төмендегише тәрийплейди:

Бердақ еди шайырлардың данасы,
Сөзине ийилди адам баласы,
Бердақ деп қуўанар халықтың арасы,
Ол да қосық айтып өтти дүньядан [5:89].

Бердақтың шайырлық талантын, бақсышылық өнерин, оның кең жәмийетшиликтеги орнын, басқа шайырлардан өзгешелигин, қадир-қымбатын, халықлық көзқарастарын айрықша шеберлик пенен сүўретлейди. Мысалы:

Сөзге дәрәя, бақсылыққа зор еди,
Тилге шешен, мың адамға тай еди,
Ойлағаны аш халықтың ғамы еди,
Әрман менен бул да өтти дүньядан [5:90].

Бердақ шайырдың Өтеш пенен теңлес екенлигин, хәзил-дәлкеги жарасқан жолдас болғанлығын төмендеги қатарлардан аңлаў мүмкин:

Мен қартайдым «Өтеш жора» дегенде,
Дәлкек етип едим паный дүньяда. [5:93].

Бердақ қайтыс болғанда пүткіл халқымыз, қарақалпақ елиниң қыйналғанын, мерекесине көпшилик қатнасқанын төмендегише сөз етеди:

Бердақ өлди, қарақалпақ қыйналды,
Көп қайғырып, хам де қайғыда қалды,
Намазына еситкенлер жыйналды,
Әрман менен Бердақ өтти дүньядан [5:91].

Қосықтың кейинги бөлими Өтеш шайырдың өзине арналған. Мысалы:

Жийен, Бердақ, Күнхожа хэм Әжинияз,
Солардың тәрийпин Өтеш сен бир жаз,
Дүньяда өмирде булар сүрди аз,
Әрман менен мен де өтермен дүньядан [5:94].
Демек, шығармаларынан мәлим болғанындай, Өтеш
шайырдың өз дәуіринің ең алдыңғы қатардағы
сауатлы адамларынан екенлигин аңлаймыз.

Жуўмақ. Жуўмақлап айтқанда, Өтеш шайыр
өз дәуіринің талантлы шайыры. Образ
дөретиўде, әсиресе, шайырлар образын жасаўда
өзине тән стильлик өзгешеликке ийе.
Шайырдың бийбаха мийрасларын тереңнен таллап
үйрениў – жаслар ушын оғада әхмийетли ғәзийне
саналады.

Әдебиятлар

1. Шукуров Н., Хотамов Н., Холматов Ш., Махмудов М. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1979. 232-б.
2. Куროнов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: «Akademnashr», 2013. 408-б.
3. Тимофеев Л. Теория литературы. – М.: «Учпедгиз», 1946. – С.46.
4. Өтеш шайыр. Таңламалы шығармалары. (Баспаға таярлаған: А.Каримов). – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1978. 104-б.
5. Өтеш shayır. Yañlıdı. Tañlamalı shıǵarmaları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan». 2023. 96-b.
6. Пирназаров А. Қарақалпақ әдебиятында гейпара ойлар. – Нөкис: «Билим», 1991. 216-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада XIX аср қарақалпақ лирикаси вакили Ўтешнинг бадиий асарлари таҳлил қилинган. Шоир асарларида бадиий образ яратиш хусусиятлари асар матнлари мисолида ўрганилган. Қўшиқларида Жийен, Кунхожа, Ажиниёз, Бердақ шоирларнинг образининг тасвирланиши очиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется творчество Отеша, представителя каракалпакского лирика XIX века. Особенности создания художественного образа в творчестве поэта изучаются на примере текстов произведения. В его песнях раскрывается описание образа поэтов Джиена, Кунходжи, Аджинияза, Бердаха.

SUMMARY. The article analyzes the artistic works of the representative of the Karakalpak lyricism of the 19th century, Utesh. The features of creating an artistic image in the poet's works are studied using the example of the texts of the work. The description of the images of the poets Jiyen, Kunhozha, Ajinyoz, Berdak in his songs is revealed.

Sh.SEYTOV PROZASINDAǴI KÓRKEMLIK IZLENISLER

N.Jawlibaeva – tayanış doktorant

Ўжинияз атндаǵи Нөкис мамлекетлик педагогикалиқ институти

Tayanch soʻzlar: proza, mahorat, badiiylık, uslub, povest, sujet, peyzaj, detal.

Ключевые слова: проза, мастерство, артистизм, стиль, повествование, сюжет, пейзаж, деталь.

Key words: prose, skill, artistry, style, narrative, plot, landscape, detail.

Kirisıw. Shawdırbay Seytov XX ásir qaraqalpaq ádebiyatına 60-jıllarda shayır sıpatında kirip kelgeni menen, 60-jıllardıń ortalarınan baslap keń epikalıq polotnadaǵı kúshli lirik-psixolog jazıwshı sıpatında keńnen tanıla basladı. Jazıwshınıń ózi kórsetkenindey, ol gúrriń mektebinen ótpey, usı kishi prozanıń sheberlik sırların syujetli qosıqlar jazıw arqalı iyeledi [1]. Sonlıqtan da Sh.Seytov poeziyasındaǵı kórkemlik izlenislerdiń haqıyqıy juwmaq kórinisleri onıń prozasında óz sáwleleniwın taptı, yaǵnıy aytqanda syujetli qosıqlar Sh.Seytov prozasınıń dáslepki ideyalıq-estetikalıq derekleri bolıp xızmet etti. Bunı biz onıń prozasındaǵı kórkemlik izlenislerden ayqın kóriwimizge boladı.

Tiykargı bólim. Sh.Seytov prozasındaǵı kórkemlik izlenisler máselesi kópten berli ádebiyatshılarımızdıń dıqqatın ózine tartıp kelmekte. Bul másele átirapında M.Nurmuxammedov, Q.Maqsatov, S.Bahadırova, K.Mambetov, K.Allambergenov, J.Esenovlar birqatar pikirler bildirip ótti. Mısalı, M.K.Nurmuxammedov óziniń «Házirgi qaraqalpaq prozasınıń geypara aktual problemaları» degen maqalasında: «Sh.Seytovtıń «Kóp edi ketken tırnalar» povesti búgingi qaraqalpaq prozasındaǵı xarakterli qubılıslardıń biri bolıp tabıladı. Bizińshe, bul xarakterlik turmıs haqıyqatlıǵın lıro-psixologiyalıq jaqtan súwretlewden ibarat» [2] – dep kórsetedi. Al, usı povest boyınsha pikir bildirgen Q.Maqsatov «adam keypin, dáwir ruwxın tábiyat kórinislerine baylanıstırıp súwretlewde de shıǵarmada kewil awdararlıq orınlar kóp» [3] dep durıs kórsetip ótedi. Durısında, da bul povestte qaharman xakteri kóbinese peyzajlıq detallar arqalı ashıladı. Bul

shıǵarmada qollanılǵan peyzajlıq detallar qaharman xarakterin ashıwda lirizmge qosa, onda tereń oyılıqtı kúsheytken. Ádebiyatshı ilimpaz V.Voronovtıń durıs kórsetkenidey, shıǵarmadaǵı tereń oyılıq kórkem psixologizm principiniń eń baslı belgileriniń biri.

Sh.Seytovtıń shıǵarmasındaǵı simvolikalıq peyzajlıq detallar milliy kórkem tradiciyalarımızdaǵı xalqımızdıń ózinshe kórkemlik tanıwı milliy xarakter, milliy kalorıt penen baylanıslı. Sebebi, povestlerindegi peyzajlarǵa baylanıslı simvolikalıq obrazlar (dawıl, bult, qıs, jaz, jawın hám taǵı da basqalar) qaraqalpaq klassik poeziyasında ásirese Berdaq, Gúlmurat shayırlardıń shıǵarmalarında sheber qollanıladı. Sh.Seytov usınday milliy tradiciyalardı házirgi kórkem prozanıń úlgeri menen sheber baylanıstıra alǵan. Jazıwshınıń milliy tradiciyalarǵa qatnasındaǵı jańashılıǵı hám sheberligi de usınnan kórinedi [4:83-86].

J.Esenovtıń «Sheberliktiń sırları» izertlewinde, elesletiw, tús kóriw sıyaqlı gallyucinaciyalıq procesler arqalı da qaharman psixologiyası ashılıp otıradı. Bul usıl folklorlıq úlgeriden baslap házirgi kúngi jazıwshılarımızdıń shıǵarmalarında da qollanılp júrgen tradiciyalıq forma bolıp esaplanadı. Gallyucinaciyalıq procesti psixologiyalıq analizlew usılı sıpatında P.M.Dostoevskiy de sheber qollanǵan. Biraq, óz shıǵarmalarında P.Dostoevskiy tús kóriw, elesletiw sıyaqlı gallyucinaciyalıq proceslerdi qaharmanlardıń sanasındaǵı psixologiyalıq awırıw sıpatında ótkirlestirip tragediyalıq planda súwretleydi. Jazıwshı ózi bul tuwralı: «...галлюцинация есть преимущественное явление болезненное» dep jazadı.